

علیشېر نوایی اثرلریده صاحبقران امیر تېمور تصویری حوانوری

پوهنوال، اوزبیک تیلی و ادبیاتی بولیمی، اجتماعی بیلیملر بیلیم اوایی، جوزجان بیلیم پورتی، شبرغان، افغانستان.

<https://orcid.org/0009-0009-6354-5861> - hawa.noori@ju.edu.af

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۵/۲۱ - تاریخ تأیید: ۱۴۰۳/۷/۸)

قیسقر تمه

علیشېر نوایی تېموریلر دوریده پېتیشگن سؤز صنعتکارلریدن بیرى. اوندن اؤتیزگه یقین کته - کیچیک اثرلر بیزگچه ییتیب کهلگن. نوایی، دورى نینگ ییتوک شاعری، بیلیمدانى صفتیده اؤز دورى و اؤزیدن آلدین اؤتگن بویوک ذاتلرگه نسبتاً بی فرق قالمه ی، کبزی کهلگنده اثرلریده اولرگه مناسبت بیلدیگن. شولردن بیرى بویوک تېموریلر سلاله سی اساسچى صاحبقران امیر تېموردير. امیر تېمور شونده ی بیر سلاله نى اساس قویدى که، اولر نه یالغیز تورکی خلقلر، اینیسسه، اؤزبیک خلقى تاریخى نینگ کته قسمینى، بلکه، بوتون بشریت تاریخى نینگ کته قسمینى تشکیل بره دی. امیر تېمور نامى نوایی نینگ «خمسه»، «تاریخ ملوک عجم»، «مجالس النفايس»، «نسايم المحبت»، «فوائد الکبر»، «محاکمة اللغتين»، «منشآت»، «حالات پهلوان محمد» کبی اؤندن آرتیق دردانه اثرلریده کهلتیریلگن. اولرده امیر تېمور شخصیتی، فعالیتى، فضیلتى حقیقه نادر معلوماتلر کهلتیرگن که، فایده لى پند و مصلحتلر علاوه قیلینگن بونده ی بدیعی لوحه لرنى یخلیت حالده رمزی معناده تبرکاً نوایی «تېمورنامه» سى دېب ناملش ممکن. اوشبو علمی ایشیمیز موادی نوایی نینگ تورلى اثرلریگه مراجعه قیلینگن حالده جمعلیب، تېمور حقیقه گى فاکتلر نوایی شناسلر فکرلری انابتکه آلینب توصیفى - تحلیلى مېتوددن فایده لینگن حالده تحلیل اېتیلدى و قویده گى نتیجه گه اېریشیلدى: نوایی نینگ دېرلى برچه اثرلریده امیر تېمور نینگ اسمینى اوچرەتیش ممکن. بو اثرلرده امیر تېمور نینگ اسمى غایت حرمت و تورلى توصیفلردن توله عنوان لقبلر بیلن تلگه آلینگن. بو نوایی نینگ امیر تېمورگه نسبتاً بی پایان حرمتیدن دلالتدیر. بیزگه کؤره، نوایی نینگ امیر تېمور و اونینگ سلاله سیگه بؤلگن چېکسيز حرمتینى بیر تاماندن شو سلاله حاکمیتده بؤلگن دورده یشه گنلیگى و دربارگه یقینلیگى طفیلی عایله نینگ تورلى خیل ناز و نعمتلریدن بهرمند اېکنلیگیدن دېب حسابلنسه، باشقه تاماندن نوایی نینگ آنه تیلی ترقیاتی اوچون صاحبقران تېمور اساس سالگن خاندان سببیچى بؤلگنلیگیدن دېب توشونیش ممکن.

آچرسؤزلر: امیر تېمور، بدیعی ادبیات، تېموریلر سلاله سی، علیشېر نوایی، نوایی اثرلری.

The depiction of sahibkiran Amir Temur in the writing of Alisher Navoi

Hawa NOORI

Associate Prof. Department of Uzbek Language and Literature, Faculty of Social Science, Jawzjan University, Sheberghan, Afghanistan.

hawa.noori@ju.edu.af - <https://orcid.org/0009-0009-6354-5861>

(Received: 11/08/2024 - Accepted: 29/09/2024)

Abstract

Alisher Navoiy was one of the most prominent literary figures of the Temurid era, with nearly thirty major and minor works survived to us. As a leading poet and scholar of his time, Navoiy did not remain indifferent to the great personalities of his era or those who preceded him. He often reflected on them in his works, one of whom was the founder of the Temurid kingdom, Sahibqiran Amir Temur. he established a kingdom series that significantly influenced not only the history of Turkic peoples, particularly the Uzbek nation, but also played a pivotal role in global history. The name of Amir Temur appears in more than ten of Navoiy's works, such as "Khamsa", "Tarikh Muluk al-Ajam", Majalis al-Nafayis", "Nasayim al-Muhabbat", "Favayid al-Kibar", "Muhakamat al-Lughatain", "Manshaat", and "Halat-e Pahlavan Muhammad". These works provide rare insights into Amir Temur's personality, achievements, and virtues, along with valuable moral lessons and advice. Such vivid portrayals of Amir Temur can collectively be referred to, symbolically and reverentially, as Navoiy's "Tuzuk-e Temur" (Temur-nameh). The material for this research was compiled by consulting Navoiy's various works, considering the views of Navoiy scholars, and analyzing facts about Temur through descriptive and analytical methods. The study concludes that the name of Amir Temur can be found in nearly all of Navoiy's significant works. In these texts, Temur is consistently mentioned with great reverence and adorned with various honorable titles and descriptions. This reflects Navoiy's profound respect for Amir Temur. In our view, Navoiy's limitless respect for Amir Temur and his kingdom can be attributed, on one hand, to the fact that Navoiy lived during the reign of this dynasty and had close ties to the court, benefiting from its numerous privileges. On the other hand, it can also be understood as Navoiy's recognition of the foundational role played by Temur in promoting the development of the Turkic language, which Navoiy held dear.

Keywords: Amir Temur, classical literature, Temurid kingdom, Alisher Navoiy, Navoiy's works.

کیریش

اؤرتە عصرلردە شرقدە ايکینچی رنسانس جريانینی باشلېب بېرگن تېموریلر دولتيده گی ملت معنویتي باغی نینگ اېنگ گلله گن دوری عیناً سلطان حسین بايقرا و امیر عليشېر نوایی زمانیکه تۇغری کېلەدی، دېسک ینگلیشمه گن بۇلەمیز. میرزا بابر بو دورنی: «سلطان حسین میرزانینگ زمانی عجب زمانی اېدی، اهل فضل و بی نظیر اهلدین خراسان، بتخصیص هری شهری مملو اېدی. هر کیشی نینگ کیم بیر ایشگه مشغوللوی بار اېدی، همتی و غرضی اول اېدی کیم، اول ایشنی کمالغه تېکورگه ی» دېب تصورلەیدی. خراسان اۆلکەسی، اینیقسه، هرات شهری نینگ فاضل کیشیلر شهریکه ایلینشی، میر عليشېر نوایی دېک سۆز ملکی نینگ صاحبقرانی «کمال عالمی اهلی نینگ اکملی» (اهلی شېرازی نینگ نوایی گه نسبتاً قۇللەگن تعریفی) بۇلیشی نینگ اجتماعي-معنوي اساسلری بویوک صاحبقران امیر تېمور زمانیده قۇیلگندی. بونی، اینیقسه، حضرت نوایی تېرن انگلەگن و اثرلردە اؤز مناسبتینی بیان اېتگن.

امیر تېمور نینگ نامی نوایی نینگ کۆپ گینه اثرلریده - «تۆرت اولوس خانی تېمور کۆره گان»، «جهان خانی تېمور کۆره گان»، «تېمورخان»، «سلطان صاحبقران تېمور کۆره گان»، «تېموربېک» - احترام ییلن تیلگه آلینگن. بو ناملردن آلدین کېلتیریلگن «تۆرت اولوس خانی»، «جهان خانی»، «سلطان صاحبقران» کبی صفتلردن نوایی نینگ امیر تېمورگه نسبتاً قنچه حرمتی بارلیگینی هم آسانلیکچە سېزیش ممکن.

نوایی نینگ امیر تېمور شخصیکه یوکسک احترامی اؤزبېک خلقی نینگ صاحبقرانگه فوق العاده خصلتلرنی نسبت بېریشی، عزیز اولیالر درجه سیده اعزازلشی تأثیری هم بۇلیشی ممکن. چونکه اؤزبېکلر آره سیده بو ذاتگه نسبتاً عصری عنعنە اېدی. مثلاً، گۆر امیر آلدیدن آتلیقلر بویوک صاحبقرانگه احترام یوزه سیدن آتدن توشیب، ییاو اؤتیشلری تاریخی منبعلردە قید اېتیلگن. بو - شونچه که خرافات یا که قۇرقوودن حاصل بۇلگن جعلی حرمت اېمس، بلکه صمیمیت و محبتگه اساسلنگن احترام افاده سی، تېموریلر دولتی قیلیچ ییلن اېمس، پاکیزه ذاتلر نینگ صدق دلدن قیلگن دعالری برکتیدن، عادی خلق نینگ ایشانچ-صداقتی طفیلی برپا بۇلگنی نینگ نمونه سی هم اېدی. سببی، امیر تېمور قه پیرگه بارسه، اېنگ اول، علم و معرفت اهلی نینگ احترامینی بجا کېلتیریشگه اینتیلردی، عالم نمالر و ریاکار شیخلرنی اؤزیکه یقینلشتیرمسدی. اونینگ ایمانلی کیشینی منافقدن اجره ته آلیشگه قادر، فقط حقیقی حکمدارلرگه خاص بۇلگن فراستی حقیقه تورلی تاریخی واقعەلر، روایت و نقللر موجود. انه شونده ی حکایتلردن ایکیته سی «نسایم المحبت» اثریده تورک شیخلری ذکریده ضمناً بیان اېتیلگن.

نوابی نظریده امیر تېمور - بوبوک سلطنت اساسچىسى، نامى افسانه لارگه يۇغريلگن اؤتميش پادشاهلرى بيلن بۇيلشه آله دىگن حكمدار. اونىنگ دولتچىلىك باييده قىلگن ايشلرى، اساس سالگن قدرتلى دولتى كيومرث، جمشيد، فريدون، دارا، اسكندر، چىنگىزخانلردېك عالمى اؤز ضبطىگه آلگن سلطانلر شوكتىدن ذره چه كم اېمس. امير تېمور قهرى قتيق شاه بۇيلش بيلن بيرگه، كېچيرىملىك و بغرى كېنگلىك اونىنگ توغمه فضيلتلىرىدن بۇلگن.

نوابى نىنگ امير تېمورگه چېكسىز حرمتى نىنگ بيرته سىبلرىدن بيرى تېمورىلر تامانىدن اؤزبېك تىلىگه بېرىلگن اعتبار بيلن باغلىق بۇلىشى ممكن. چونكه اؤزبېك تىلى نىنگ ادبى تىل مقامىگه كؤترىلىشى، عرب و فارس تىللىرى كى مسلمان شرقى عالميده علم و ادب تىلى صفتيده تن آلينگن تىللىر بيلن بېلشه آيش صلاحيتىگه اېگه بۇلىشى امير تېمور اساس سالگن دولت آليب بارگن سياست طفىلى عملگه آشدى. نوابى بيرىنچىلردن بۇلب، تېمورىلرنىنگ اؤزبېك خلقى مدنيتى رواجىگه قۇشگن اوشبو تارىخى خدمتلىرىنى ايلغەگن و علمى جهتدن اساسلب بېرگن.

نوابى شعر - ادب اهلى و حامىلر يگه بې نهايت حرمت قايل بۇلگن. شو نقطه ي نظردن هم امير تېمورگه كته اعتبار بېرگن بۇلىشى احتمالدن اوزاق اېمس. چونكه، امير تېمور شعر يازيشگه رغبت بىلدىرمەگن بۇلسه هم، شعرنى نازك توشونگن و بديعى سؤز قدرىگه يېتگن. او هميشه، همه بيرده علم - فن و ادبيات نىنگ حاميسى صفتيده ايجادكارلارنى قۇلب - قوتلەگن همده كېركلى پيئته شعرىت دردانه لرىدن نكتە دانلىك بيلن استفاده اېتگن. بو اېسه، او اساس سالگن سلاله حكمدارلرى نىنگ طبعييده گى معرفتپورلىك، ادبيات سېپورلىك عينا اولوغ اجدادلرىدن ميراث بۇلب اؤنگن فضيلت اېكنلىگىگه گواھلىك بېرەدى.

بوبوك صاحب قران نىنگ جهانگىرلىگىگه مهم عامل بۇلگن فضيلتلىرىدن ينه بيرى - خدانىنگ عزيز بندهلرى كؤنگلىنى آولش، اولرنىنگ عزتىنى جايىگه قۇيىشى، شاه نىنگ قدرتى - اونىنگ سان - سناقسىز جنگچىلريده اېمس، بلكه شاد بۇلگن سىنيق كؤنگىللىرىنىنگ دعاسى بركتىدن اېكنلىگىنى جاندن حس اېتىشى و بونگه ايزچىلىك بيلن عمل قىلىشىده بۇلگن. انه شونده ي حياتى حقيقتلىرى حضرت نوابى امير تېمور نامى بيلن باغلب توشونتيركن، اؤز زمانداشلىرى و كېله جك اولاد اوچون عبرتلى اؤگيت، انسانلرنىنگ بخت - سعادتى اوچون كوره شه دىگن، اينىقسه، ملت و مملكت ترقياتىگه متصدى شخصلرگه دستورالعمل بۇلىشىنى كؤزلەگن و نيتىگه اېرىشگن هم.

اوشبو مقاله ميزده بيز نوابى نىنگ اثرلريده صاحب قران امير تېمور نىنگ تصويرى حقيده سؤز بارەدى. بيز نوابى نىنگ اثرلىرىنى كؤزدن كېچىرىپ، اولرده صاحب قران امير تېمورگه نسبتاً بۇلگن

مناسبتلرگه توختەليب، اؤز خلاصەمیزنى بيان قىلەمىز. اوشبو ایشیمیزنى عملگه آشیریشیگه سببى بؤلگن معما شوندىن عبارت.

همەمیزگه معلوم که، تېمور و تېمورىلر سلالەسى عموم تورکي خلقلر، اینیقسه، اؤزبېک خلقى تارىخیده جوده کتە اؤرینگه اېگه. بونینگ اساسي سببى - بو بو سلاله اوشبو خلقلرینینگ سياسي، اجتماعي و مدني حیاتده اؤسیب-اونیشیگه سببى بؤلگنلیگیده دیر. شوندىن کېلىب چقیب، امیر تېمور شونده بويوک سلالەنینگ اساسچىسى صفتیده تورکي شاعر-ادیلر ایجادیده کتە اؤرینگه اېگه. و اونگه نسبتاً مناسبتلر هم تورلیچه بۇلیشى طبعي حال. انه شونده شاعر-ادیلردن بیرى اؤزبېک نینگ بويوک شاعر، عالم و متفکرى عليشېر نوایی دیر. نوایی اثرلریده هم امیر تېمور و هم او اساس سالگن سلاله بې قیاس اؤرینگه اېگه. اولوغ شاعرینینگ بويوک سرکردهگه بؤلگن مناسبتینی توشوتیریش و اونى ساده و توشونرلى قىلىب باشقەلرگه يیتکیزیش ایشیمیزنینگ هدف-مقصدینی تشکيل بېرسە، نوایی نینگ امیرگه نسبتاً بؤلگن مناسبتلرینی تحليل قىلیش ایشیمیز اهمیتی و ضرورتینی بېلگيلهیدی.

یوقاریده بيان اېتیلگن مقصد-هدفلرگه اېریشیش اوچون قوییدهگی سواللرگه جواب ایزلشیمیز مقصدگه موافقدیر:

عموماً آلگنده نوایی اثرلریده امیر تېمور قندهی و قیسی مقصدلرده تصوریلنگن؟ نوایی نیمه مقصده اؤز اثرلریده امیر تېمور نامینی تکرار-تکرار کېلتیرگن؟ نوایی نینگ امیر تېمورگه چېکسيز حرمتی قەپېردن و نیمەدن منشأ آلهدی؟ نوایی نینگ قیسی اثرلریده امیر تېمور نامی کېلتیریلگن؟

ایش نینگ مېتودولوژیک اساسینی عليشېر نوایی و ینه بیر قطار نوایی شناسلرینینگ «امیر تېمور»گه تعلقلی فاکتورلر تۇغرىسیدهگی خلاصەلری تشکيل بېرەدی. ایش نینگ موادی نوایی نینگ اثرلری همده ادبیات شناسلیککه دایر معتبر ادبیاتلردیر که اولرگه مراجعه قیلینگن حالده تۇپلگن. موضوعنی تحليل و تجزیه قیلشده، توصيفي-تحليلي مېتوددن فايده لئیلگن.

الف: امیر تېمور نینگ نوایی اثرلریدهگی چيزگيلرینی تصنیفلش

بیز عليشېر نوایی نینگ امیر تېمور تۇغرىسیده بیتیب قالدیرگن چيزگيلرینی قوییدهگیچه تصنیف قیلدیک:

۱. بیرینچىسى-امیر تېمورنى شاعر تامانیدن تۇغرىدن-تۇغرى، شعري اشاره لر سیز «صاحبقران»، «شاه»، «حکمدار»، «شاه کامران»، «جهان خانى»، «تۇرت اولوس خانى»، «بېک»، «شاه اسلام پناه» کبی توصيفي سؤز و عبارەلر بیلن صفتلېب تصویرلەگن.

۲. ایکنچیسى - نوایى اؤز اثرلریده امیر تېمورنى تېموریلر حقیده گى باب یاکه ایضا حلدردە ییشیرین تلمیح یاکه میتونیمی واسطه سیده یادگه آله دی. اینیقسه، «خمسه» مقدّمه سی نینگ حسین بايقرا، بدیع الزمان میرزا، شاه غریب میرزا، مظفر حسین میرزاگه بغیشلنگن بابلریده بو عنعنوی اسلوبدن مهارت بیلن فایده لنگینی کوریشیمیز ممکن. بو اېسه ادبیات شناس عبدالقادر هیتمتوف نینگ: «بیز بو اؤزینده نوایى نینگ فکرلرینی رواجلتیریب، تېمورینگ تأثیری فقط سلطان حسین بايقراگه اېمس، بلکه همه تېموریلرگه هم قیسی بیر ملتده اؤتگن، دېیشگه هایلمیز»، - دېگن فکرلرینی یادگه ساله دی.

۳. اوچینچیسى - نوایى نینگ اؤز اثرلریده فکرلری اثباتی اوچون باشقه ایجادکارلرینگ تېموریلرگه عاید قره شلری عکس ایتگن شعرلریگه مراجعت قیلیشى. اوشبو کوزه تیشلریمیز نینگ یارقین مثالی نوایى نینگ «حالات پهلوان محمد» اثریدیر. اوندە شاعر استاذی نینگ موسیقی نظریه سی حقیده گى بیلیملرینی هر تامانله مه بهالر اېکن، ممتاز موسیقی یؤلریدن بیرى «صید غزال» گه تۆخته له دی و اونینگ بازگوى (اشوله ده بیرار سؤز یاکه شعرنی تکرار ایتیش) ده ایتگن فارسجه بیتده سلطان حسین بايقرا نینگ تورتینچی آته سیگچه تیلگه آلگنلیگی حقیده معلومات بېریب، اونى یوکسک بهاله یدی: «...انسان عالمیده بو ایکی بیتدېک آز ایتیدور که، ممدوح نینگ بېشینچی آته سیغه چه ذکر بؤلیمیش بؤلغه ی کیم:

سلطان حسین خسروی غازي، که مثل او	هرگز نبوده در صدفِ رُزگار دُر
شاه است شهریار پدر بر پدر، که هست	منصور بايقرای عمرشیخ بن تېمور

(Навоий, 1999, p. 133).

ب: خمسە داستانلریده گى تصویرلر تحلیل - تلقینی

۱. «حیرت الابرار». بو داستانده تصویرلنگن اوچ بدیعی لوحه ده او تبرک ذاتی تیلگه آله دی. بیرینچیسى - حسین بايقراگه بغیشلنگن عنعنوی بابده «یبتی آتاسیغه دېگن خان کلب» (Навоий, 1991a, p. 67) دېگن مصرع کرکتریده گى خبریده امیر تېمورگه اشاره قیله دی. ایکنچیسى - داستان نینگ وفا حقیده گى بابیگه تمثیل قیلنگن حکایتده «تورت اولوس خانى تېمور کوره گان»، «بېک»، «شاه» (Навоий, 1991a, pp. 196-198) نامی بیلن بېش اؤزینده اونى یادگه آله دی. شو بیلن بیرگه نوایى «وفا و عفو عادل پادشاهلر عادتی و یؤلریدیر» دېگن قدیمی حکمتی هم اېسله تیش برابریده عفو، عهد، کېچیریمیلیک، وفا کبی فضیلتلرنی برچه اوچون، اینیقسه، حکمدارلر همده تېموری شهزاده لر اوچون ترغیب و ترنم قیلگنلیگینی انگلش ممکن. اوچینچیسى - نوایى داستان نینگ اؤن تورتینچی مقالیده مرکب تلمیح توریدن اونوملى فایده لنیب، ۱۳ نفر شاه - «دادگر و ملک» لرنی نام - به نام سنه یدی. اولرنی «دادگر و ملک - پناه

اېردیلر» دېب تصویرلهدی و بو تصویرلرده اؤزی نینگ اولر بو اؤتکینچی دنیادن «خالی ایلیک بیلن کپتدی»، «کۆر که قیان باردی؟» دېگن چوقور فلسفی معناگه اېگه بۆلگن حیاتی اساسگه قوریلگن دیداکتیك فکرلرینی تأکیدلب کۆرسهتهدی. او لیریک تصویرگه اساسلنگن اؤز خاتمه سینی نوایی، چینگیزخان همده امیر تېمور ناملری بیلن یکونلهیدی و امیر تېمورنی «جهان خانی تېمور کۆره گان» دېبه تئیشتیریشنی معقول دېب بيلهدی:

قنى جهان داوری چینگیزخان؟ قنى جهان خانی تېمور کۆره گان؟
(Навоий, 1991a, p. 270).

اؤزی نینگ «بیرگه وفا ایله مه دی چرخ دون» کبی فکرلریدن قانقمه گن شېکیلی، متفکر بو فکرلرینی ایزچیل دوام اېتتیریب، داستان نینگ کپنگی بابیده بیان قیلگن اسکندر نینگ وصیتیده تصویرلگن «خالی ایلیک» تمثالی یاردمیده نواییانه اسلوبده چیراییلی خلاصه لهیدی که، اوشبو بیتي انه شونده ی حالت تصویرگه جوده ماس:

کیم که جهان ملکی هوسدور انگه اوشبو ایلیک تجربه بسدیر انگه
(Навоий, 1991a, p. 273).

۲. «فرهاد و شیرین». خمسه نینگ بو داستانیده سلطان حسین بایقرانینگ اؤغلی ابوالفوارس شاه غریب میرزاگه بغیشلنگن علیحده فصلده شهزاده نی مدح اېتیش بیلن بیرگه، اونى آگاهلیککه، هوشیارلیککه اونده ب یازگن شاه بیتیده:

اېرورسېن شاه - اگر آگاه سېن سېن اگر آگاه سېن سېن - شاه سېن سېن
(Навоий, 1991b, p. 510).

دېبه پندو نصیحت قیلر اېکن، اونینگ علم-فنی اشتیاق و هوس بیلن ایستشی، اؤرگیشینی اولوغلب و شونگه دعوت اېتیب، اولوغبېک میرزانینگ نامینی تمثیل قیلهدی و اولوغبېک میرزانینگ علم-فنگه، دنیا تمدنیکه قوشگن حصه سینی فخر-افتخار بیلن شهزاده گه اېسله تهدی. شو اؤزینده شاعر «تېمورخان نسلیدین» دېبه دانشمند شاه اولوغبېک نینگ تېمورنی اېکنلیگیگه، علمپور، دانشمند شاه صفتیده رصدخانه قوردیرگنی، سماوی جسملرنی اؤرگنېب، جمله دن، ۱۰۱۸ ته یولدوز تدقیقاتی حقیده گئی «زیچ کۆره گانی» ناملی مشهور علمی اثر بیتگینگه اشاره لر قیلهدی. نوایی نینگ متنده اولوغبېک میرزانی «تېمورخان نسلیدین» دېبه یادگه آلیشی نینگ ایکی جهتی بار. بیرینچیدن، امیر تېمورنی اېسلش بیلن اونگه حرمت کۆرسه تیش بۆلسه، ایکنینچیدن بو تصویر و ایضاحده اولوغبېک میرزا امیر تېمور نینگ سېویملی نبیره لریدن بیرى اېکنلیگیگه علیحده اشاره لر بارلیگینی بیلشیمیز ممکن. فصل خاتمه سیده اېسه شاعر مهارت بیلن شهزاده گه

«قدیمی قوللوم حقیی یاد ایت!» دپه قیلگن مراجعت و ایستگیده هم امیر تېمور و تېموریلرگه اؤزی نینگ حرمتی چېکسیزلیگینی تأکیدله گندېک، کؤرستگندېک بۆله دی، شونینگدېک، او شهزاده گه قیلگن پند و نصیحتلری هر دم، هر دایم اونگه نفع کبلیتیشینی ایشانچ بیلن اېسله ته دی.

۳. «للی و مجنون». نوایی «للی و مجنون» داستانی نینگ ۷-باییده سلطان حسین بایقرا شأنیگه مدحیه لر اؤقیددی، اونی کؤکلرگه کؤتره دی، عین پیتده اونینگ شاهلر اولادیدن اېکینی تأکیدلش اوچون «ذاتِ پاک» عباره سینی ایشله ته دی و اونینگ تگلی، تختلی شاه تېموریزاده اېکنی حقیده اشاره یولی بیلن شونده ی یازه دی:

عالم اوزه شاه ذاتِ پاکى
درویش ضمیرِ دردناكى
(Навоий, 1992a, p. 38).

۴. «سبعه سیار». بو داستانده گی حسین بایقراگه بغیشلنگن ۹-بایده بیرلگن «هم انا خان و، هم انگا انا خان» خریده آته طرفیدن امیر تېمور نینگ اؤغلی عمرشیخ میرزاگه، آنه طرفیدن اېسه امیر تېمور نینگ اؤغلی میرانشاه میرزاگه نبیره لیگی، یعنی ایکی تامانله مه تېموریزاده لیگیگه، بابر میرزا تیلی بیلن ایتگنده «کریم الطرفین، اصل پادشاه» اېکنلیگیگه اورغو بېرگن. خان سؤزی یاردمیده شاعر اؤزی نینگ بدیعی مهارتینی کؤرستگنی - بیرینچیدن، متنده اوچ مرته خان سؤزینی تکرار ایشله تیب، تکریر صنعتینی، ایکینچیدن اېسه خان سؤزی واسطه سیده بی تکرار ردیفلر ایجاد قیلگن:

هم انا خان و هم انگه انا خان
یوق جهانده انینگ کیبی ینا خان
(Навоий, 1992b, p. 60).

دېمک، نوایی باشقه شعرلری ترکیبیده هم «خان بن خان نسینگ» کیبی اعترافلرینی کؤپ اؤرینده قؤلله گنینی کؤریشیمیز ممکن.

۵. «سد اسکندری». بو داستان نینگ حسین بایقراگه بغیشلنگن ۹-باییده اونینگ تېموریلر اولادی اېکنلیگیگه «آفاق آرا زېب و زین»، «بن خان» کیبی صفتلشلی آرقه لی اشاره قیله دی. او برچه شاهلر نینگ اېنگ اولوغی، او شریعت رسمینی استوار اېتگن ابوالغازی، موجودلیگی دنیانینگ زېب-زینتی بؤلگن اولوس خانى خان اؤغلی سلطان حسین بایقرا، دپه هم تولیق اسمی، هم لقبی بیلن قؤلله یدی و تېموری اېکنلیگیگه تورلی تاماندن سلطان حسین بایقرا نی صفتله گن:

باری شاهلرنینگ سرافرازی اول شه شرع آیین ابوالغازی اول
وجودیدین آفاق ارا زبب و زین اولوس خان بن خانی سلطان حسین
(Навий, 1993, p. 69).

مذکور داستان نینگ ۱۰-بابی سلطان بدیع الزمان میرزا مدحی بولیب، «ملایک صفات پاک ذاتینگ سېنینگ» (Навий, 1993, p. 76). دیبه شاعر «پاک ذاتینگ» بیریکمه سی واسطه سیده اونینگ صاف اصلزاده تېموري شهزاده لیگیگه اورغو بهره دی.

ج: نوایی نینگ تاریخی و تذکره لریده گی تصویرلر تحلیل-تلقینی

۱. «تاریخ ملوک عجم». نوایی اؤزی نینگ تاریخ علمیکه بغیشلنگن بو اثرینی نثري اصولده یازگن بولسه -ده، اثر نینگ یکونوی قسمینی شعري شکلده، یعنی مثنوی بیلن خاتمه لهدی. اوشبو قسمده شاعر شونده ی یازهدی: «اگر خداییم عمریمنی زیاده قیلسه، عمریم مېنگه وفا قیلسه، نوبته گی کته، زور ایجادي ایشیم اونینگ عجایب واقعه -حادثه لرگه بای سېرمضمون حیاتی تاریخی قیزیق، چوقور معنالی سؤزلر یاردمیده یازیب کبله جک اولادگه قالدیریشدیر»:

ولې عزمیم ایندی بودورکیم، خدای اگر بولسه عمرومغه مهلت فزای
چېکیب طرفه تاریخننگغه خامه نی قیلیب نکته غه تېز هنگامه نی
(Навий, 2000, p. 253).

دېگن ایجادي ربجه سیدن، یعنی حسین بايقرا تاریخی حقیقه علیحده تاریخی اثر یازیشیدن خبردار قیلگن و اوشبو مثنویده نوایی «بېریب ذکر آبا و اجداد انگه» دېگن مصرعی بیلن دقتیمیزنی تارته دی. بو بیلن او اونینگ آته -بابالری، جمله دن، امیر تېمور تاریخی حقیقه هم علیحده تۆخته لیشینی قید اېتگن. دېمک، علیشېر نوایی حسین بايقرا حقیقه گی تاریخی اثری نینگ معلوم بیر قسمی یاکه بابلرینی صاحبقران امیر تېمور تاریخیگه بغیشلشینی ایشانچ بیلن ایتیب اؤتگن، دېگن خلاصه گه کېلیشیمیز ممکن. چونکه «تاریخ ملوک عجم» و «تاریخ انبیا و حکما» کبی تاریخی اثرلریده اؤز بیلیمی و مهارتینی نمایان قیلگن نوایی عموماً تاریخ فینی یخشی بیلگن. شهزاده لرگه و کبله جک اولادگه یازیب قالدیرگن نصیحتلری نینگ کۆپ اؤرینلریده هم او تاریخی یخشی اؤرگنیشگه، بیلشگه، تاریخدن سبق آلیشگه چقیره دی، مصلحتلر بهره دی. قیسیدیر معناده او بیزنی اؤزی نینگ تېموریلر تاریخی بیلمدانی بؤلگنیدن واقف قیله دی.

۲. «مجالس النفايس». معلوم که، نوایی مذکور تذکره سی نینگ یېتینچی مجلسینی توله لیگیچه تېموري لرگه بغیشله گن. لېکن، امیر تېمور اؤزی شعر ایتیشگه میل کورسته مه سه هم، فکرلری نینگ

اثباتی اوچون باشقه شاعرلر نینگ بیت و حکمتلرینی جای و وقتینی تاپیب کبلیتیریشده گی مهارتی طفیلی «مجالس النفايس» تذکره سیده اونی ایجادکار تېموریلر قطاریده ذکر اېته دی. بابنی شونده ی جمله لر ییلن باشلایدی: «...اگرچه نظم آیتماققه التفات قیلمه یدورلر، اما نظم و نثرنی خوب محل و موقعده اؤقوبدورلرکیم، اینگدېک بیر بیت اؤقوغانی مینگ بیت ایتقانچه بار» (Навоий, 1997, p. 163).

۳. «نسايم المحبت». نوایی نینگ تصوف - طریقت نماینده لری حیاتی و فعالیتگه بغیشلنگن اوشبو تذکره سیده امیر تېمورنی بیر نېچه اؤرینده «تېموربېک» نامی ییلن تیلگه آلگن. تاریخی منبعلردن بیزگه معلوم که، امیر تېمور طریقت و تصوف اهللریگه جوده اخلاصی بلند بؤلگن. اولرگه علیحده حرمت قایل بؤلگن. حتی بو تېموریلرگه هم عنعنه صفتیده دوام اېتگن. امیر تېمور نینگ احمد یسویگه بؤلگن احترام - اعتقادی برچه گه معلوم. انه شو احترام طفیلی تورکستانده اونینگ قبری اوستیده محتشم بناء قوردیرگنی تاریخی منبعلرده قید اېتیلگن (Hoshimxonov, 2024, p. 444). شو اوچون «نسايم المحبت» اثریده امیر تېمور نینگ نامی ذکر اېتیلیشی مناسبتیسز اېمس.

امیر تېمور نینگ تصوف اهللیگه اعتقادی کؤپلیگینی علیشهر نوایی نینگ «نسايم المحبت» اثریده خواجه بایزید و امیر تېمو اؤرته سیده بؤلیب اؤتگن واقعەنی کبلیتیریشی هم توله تصدیقله دی. نوایی شونده ی دېب یازه دی: «خواجه بایزید ع. ر. ات نینگ یقین اولادیدیندور. تېموربېک آنینگ صحبتیغه کبلیدور و کبلورده کؤنگلیده کچورویدور که، بو اېرنینگ معنا عالمیدین خبری بؤلسه، بیزگه ایسّیق حلوا تارتقای. اول مریدلرغه حلوانی خود بویورغان اېکندور. بېک بيله سالملشيب کؤریشگاندين سؤنگره دېدور که [اول سلام، اؤرته سی طعام و آخری کلام!]. فی الحال حلوانی تارتتورویدور. بېک که بو حال ظاهر بؤلغچ، مرید بؤلیب لنگر یسب، کؤپ اوقاف قیلیدور» (Навоий, 2001, p. 415). بو واقعه بیزگه شونی عیان قیله دی که امیر تېمور حقیقی طریقت پیرلریگه فقط گینه احترام قیلیب اېمس، بلکه، شخصاً اؤزی اولرگه مریدلیک هم قیلگن.

شونینگدېک، «نسايم المحبت» ده «بابا سونگو» حقیده گپ کېتگنده، امیر تېمور خراسان عزیمتی قیلگنده، اندخودگه یتیب کېلگنده مذکور صوفینی کؤرگنی کېلگن و اوندن آق فاتحه آلگن. نوایی بو واقعه نی شونده ی بیان قیله دی: «تېموربېک خراسان ملکی عزیمتیغه یوروگنده اندخودقه یتگنده مشهوردور که، بابا خدمتیغه بارغندور. اؤلتورغاندين سؤنگره بابا ایلمیده بیر سفرده یخنه اېت اېرکندور. قوی نینگ یخنه توشین آلیب، تېموربېک سری آتیبدور. تېموربېک

غایت عقل و دگاسیدین دېدور که، خراسانی پیر یوزی نینگ کۆکسی دېدورلر. انی بابا ییزگه حواله قیلدی، دېب بو بشارت بیلە یوروب، خراسان ملکینی آلیدور» (Навоий, 2001, p. 422).

«نسایم المحبت» دن کېلتیریلگن اقتباسلر شونی کۆرسته دی که امیر تېمور حقیقی صوفی و تصوف اهللرینی حرمت قیلگن و اولرگه نسبتاً چین کۆنگیلدن ارادتی بۆلگن. و نوایی بوندهی واقعه لرنی ذکر اېتیش بیلن امیر تېمور شخصیتی نینگ دین و تصوف بیلن باغلیق قیرره سینی آچیشگه حرکت قیله دی.

د: «فوائد الکبر» ده گی تصویرلر تحلیل - تلقینی

علیشېر نوایی نینگ «فوائد الکبر» دېوانیدن اۆرین آلگن «ساقی نامه» سی نینگ ۱- بابیده امیر تېمورنی - اسلام پناه شاه، یعنی شاه غازی نامی بیلن تیلگه آله دی، اونینگ «دین و معنویت رواجیگه کېنگ یۆل آچگن» لیگیگه اورغو بېره دی:

قنی تېمور - شه اسلام پناه که جهان آلدی چکیب خیل سپاه
(Навоий, 1990, p. 479).

بو بیتنی نوایی نینگ «حیرت الابرار» نینگ ۱۴- مقالانیده بېریلگن اؤندن زیاد شاهلر ذکر و آله سورگن اجتماعی فکرلری نینگ منطقی دوامی دېیشیمیز ممکن. چونکه مذکور بابده او اؤن اوچ شاهنی بیرمه - بیر تیلگه آله دی و دنیانینگ اؤتکینچیلیگی شاه و گدا اوچون بیردهی اېکنلیگی حقیقه «کیم، نې شه قالغوسی باقی، نې گدا» دېه اورغو بېره دی. سلطان حسین بایقرانی عدل، داد، احسان بیلن دولتنی باشقاریشگه اوندیده ی. «ساقی نامه» نینگ ۱۷- بابیده اېسه یشیرین تلمیح صنعیتی قۇلل، امیر تېمورنی فقط کۆره گان عنوانی بیلن «کۆره گان تختی»، «کۆره گان اقبالی» بیریکمه لری واسطه سیده ذکر اېته دی:

انگله دینگ شاهلیغ احوالینی هم کۆره گان تختی و اقبالینی هم
(Навоий, 1990, p. 490).

ه: «محاکمة اللغتين» و «منشآت» اثرلریده گی تصویرلر تحلیل

۱. «محاکمة اللغتين». تیل شناسلیک علمیه تېگیشلی بو اثرده علیشېر نوایی امیر تېمورنی بیر ایضاحیده اېسگه آله دی. یعنی شاعر اؤز اثریده فارسی و تورکی تیلنی محاکمه قیلر اېکن، او تورکی (اؤزبک) تیلی نینگ رونقیده شاه و ایجادکارلر نینگ علیحه رؤلی و خدمتی، اعتباری بارلیگی و تورکی تیلده قلم تېره تووچی شاعرلر نینگ پیدا بۆلگنی حقیقه اوچ حکمدار زمانی مثالیده تأکیدلر کۆرسه تر اېکن، امیر تېمورنی کۆره گانلیک عنوانی بیلن تېمور کۆره گان دېب اېسله یدی: «تا ملک عرب و سارت سلاطینیدن تورک خانلرغه انتقال تاپتی، هولاکو خان

زمانیدین سلطان صاحبقران تېمور كۆرهگان دورانی غچه تورك تیلی بيله انداق شاعر پیدا بۆلمەدى كیم، تعریف قیلغوچه اثر ظاهر بۆلمیش بۆلغەى. و سلاطیندین هم انداق نیمه منقول اېمس که، بیراوقاشیده ایتسه بۆلغەى. اما سلطان صاحبقران تېمور كۆرهگان زمانیدین فرزند خلفی شاهرخ سلطاننینگ زمانی نینگ آخیریگچه تورك تیلی بيله شعرا پیدا بۆلدیلر. و اول حضرت نینگ اولاد و احفادیدین هم خوش طبع سلاطینی ظهورغه کېلدى: شعرا سكاکی و حیدر خوارزمی و اتایی و مقیمی و یقینی و امیری و گدایی دېکالر» (Навоий, 2000, p. 32). نوایی بو ییلن ملت نینگ مدنیتی و معنوی عالمی نینگ رواجی اوچون اؤز دولتچیلیگیگه اېگه بۆلیشى، عین پیتده، هر بیر ملت اؤز دولتچیلیگینی سقلب قالیشی اوچون اؤز تفکر عالمینی سقلاشیگه، معنوی عالم نینگ اساسلریدن بۆلمیش تیل و ادبیاتینی رواجلتیریش اوچون قیغوریشى لازمیلیگی، بو بارهده امیر تېمور و اونینگ اولادی اؤرنک بۆلیشینى تأکیدلهگن.

۲. «منشآت». همه میزگه معلوم که نوایی نینگ بو اثری اونینگ استادلری، شاگردلری و دؤستلری ییلن یازیشمه لری مجموعیدن عبارتدیر. مذکور اثر نینگ ۵۶-مکتوبیده نوایی اؤز حدی دایره سیده «کیچیکلردن اطاعت، اولوغلردن عنایت» دېگن حکمتی اونوتگن، شاه آتهگه اطاعتده، خدمتده، حرمتده، احترام کۆرسه تیشده خطاگه یول قویگن بدیع الزمان میرزاگه ادب بېره دی. شهزاده نینگ قلبینی هدایت نورلری ییلن یاریتیشگه اینتیهلیدی. نوایی اونی آته سى سلطان حسین بایقرانی حرمت قیلیشگه ققیرر، اوندر اېکن، تورلی مناسبت -مسأله لرده اؤزی نینگ معنالی تنبیه لرینی بیان قیلهدی. بیر اؤرینده اونینگ تاج و تخت آداییگه خلاف خطی -حرکتده بۆلیب، حرمتسیزلیک ییلن اؤز آته سى نامینی، نشانی توغراسی (پادشاه نینگ یارلیق، فرمان و قرارلری یازیلگن کاغذ نینگ تېپه سیگه توشیریلگن مخصوص بېزه کلی بېلگی) دن چیقرگنلیگینی قتیق تنقید قیلهدی. اوشبو تنبیه دن شونی انگلشیمیز ممکن که، اؤزی کته امید باغله گن ولیعهد شهزاده دن نوایی نینگ دلی یخشی گینه آغریگن بۆلسه کبره ک. پ. قادروف مذکور مکتوبده قۇللنگن سۆز و عبارتله رگه علیحده تۇخته لیب، شونده ی یازگن: «نوایی بو سۆزلرنی آته -باله گه جانی کویگنیدن یازگنی اونینگ اؤته تأثیرچن سۆز و عبارتله ریدن سېزلیب توره دی». ایشانچلی منبعلرده یازیلیشچه، او کینچه لیک قطار بختسیزلیکلرگه دچار بۆله دی.

امیر تېمور حسین بایقراگه بابا بۆلسه هم، هر جمعه کونی خطبه ده امیر تېمور نامی ییلن اؤقیلیشینى اېسله ته دی و متده نوایی صاحبقراننى تېمور بېک، بېک شکلیده ایکی مرته تیلگه آلگن، بدیع الزمان میرزانی آته سیگه مناسبتده هوشیارلیک و احتیاطکارلیک ییلن ایش توتیشی باره سیده آگاهلنتیرگن. چنانچه: «میرزاغه تېمور بېک تورتونچی نسبدر. میرزا خطبه ده بېک نینگ آتیغه شریف روحیغه مسجد جامع ده هر آدینه کونی دعا قیلدورورلر. بو ایشده میرزاغه هم

دعادین اؤزگه نې کېلگه ی. سیز نشائینگیز توغراسیدین میرزانیگ مبارک آتین چقارورسیز. کېره ک عراق دین مکّه، بلکه مغرب زمین غچه آلسنگیز، بو واقعه بؤلمه سه اېردی. اگر میرزانی ضعیف خیال قیلیسیز - تېنگری تعالی قوی دور. فرزند کېره ک ضعیفلیغیده آتھ سیغه خدمت محلّین تاپتیم دېب، جان سپارلیک قیلسه» (Навоий, 1998, p. 191).

ینه بیر حالتنی علیحده قید قیلش لازم که، نوایی «مجالس النفايس»، «نسايم المحبت» تذکره لریده کېکسه مؤرخ شرف الدین علی یزدی گه علیحده فصللر بغیشلیدی و بو بغشیلارلرده هم اونینگ باشقه اثرلری قطاریده اؤزی قیته - قیته سهویب مطالعه قیلگن امیر تېمورگه بغیشلنگن «ظفرنامه» تاریخی اثرینی تیلگه آلیشی همده «تأریخ انبیا و حکما»، «منشآت»، «خمسة المتحیرین» اثرلریده هم کېکسه مؤرخنی و اونینگ اثرینی اېسلیشینی هم، بیر تاماندن، نوایی نینگ صاحبقران امیر تېمورگه عاید بې تکرار چیزگیلری دېب بهالشیمیز، ایکینجی تاماندن اېسه بوگونگی کونده گی بعضی کیشیلر نینگ ایریم ناخالص یا که انیق تاریخی معلوماتلرنی ناتوغری تلقین قیلیشی نینگ آلدینی آلیشی ممکن.

نوایی ایجاددی بدیعی، تاریخی، معرفي جهتی نینگ بیر مهم اهمیتی شونده که، متفکر شاعر اؤز اثرلری آرقه لی کتاب خوانگه بدیعی ذوق، روحی قوّت، شعور، معرفت بېریش بیلن بیرگه، اونی کوپل تاریخی شخصلر، سیمالر حیاتی و فعالیتی بیلن هم تنیشتیره دی. شونده ی اېکن، اولوغ نوایی نینگ اؤز ایجاددی آرقه لی صاحبقران امیر تېمور شخصی، فعالیتی، فضیلتیگه دایر ایریم چیزگیلر بیلن تنیشتیریشینی هم اصلیده مهم ادبی - تاریخی حادثه، یعنی ادبیات و تاریخ فنلری اوچون قیمتلی معلومات و دلیللر دېب بهالشیمیز ممکن.

سونگیچ

امیر تېمور کته ساحه نی فتح قیلیب کوچلی بیر دولتنی اساس قۇییشی بیلن شرقده ینگى علمي، مدني و اجتماعي دورنینگ وجودگه کېلیشیگه زمین حاضرله دی که، منبعلرده ایکینجی شرق رنسانسی یا که اویغانیش دوری دېب اته له دی. تېموری حکمدارلر بو دورنینگ وجودگه کېلیشیده هم بالواسطه، هم بې واسطه اشتراک اېتگن. چونکه اولر بیر تاماندن علم - فن و هنر - ادبیاتگه خاص توجه قیلگن بؤلسه لر، باشقه تاماندن، امیر تېمورگه اؤخشوب اؤزلری شو ساحه نینگ آدملری بؤلگن. انه شو اېزگو صفتلری سبب، امیر تېموردن باشلب بیر قطار تېموری شهزاده - حکمدارلر نینگ نامی اؤز دوری و اوندن کېینگى دورلرده یشه گن کیشیلر نینگ تاریخی، علمي و بدیعی اثرلریده مهرله نیب قالگن. انه شولردن بیرى - عليشېر نوایی نینگ اثرلریدیر.

ایزلیشلریمیز شونی کۆرستدی که، علیشېر نوایی نینگ دېرلی برچه اثرلریده صاحبقرانینگ نامی یا تۇغریدن - تۇغری کېلتیریلگن یا که اونگه اشاره قیلینگن. نوایی کۆپراق اۇزی کۆزلەگن مقصدگه اېریشیش - آنه تیلی نینگ رونقی و ترقیاتی اوچون کۆره شیش، آنه تیلیگه غمخورلیک قیلیش دولت آلیب بارەدیگن سیاست نینگ اساسی استوار یۋەنەلیشلریدن بیرى بۇلیشى لازمیلیگى، آنه تیلیگه محبت عموم ملی اشتیاققه ایلنیشی برچه دور و زمانلرده حیاتی ضرورت اېکنلیگینی جانندن حس اېتیب بو مهم مسألهگه اۇزبېک دولتچیلیگى تاریخیده بیرینچیلردن بۇلیب امیر تېمور و او نینگ محتشم سلاله سى اعتبار قرەتگینی افتخار ییلن اعتراف اېتگن همده یاش تېموریزادلرنی بوندە ی خیرلی ایشلرنینگ ثابت قدم دوامچىسى بۇلیشگه دعوت اېتگن. عموماً، نوایی یاش تېموری شاهزاده لرنی دایما سلطان حسین بایقرا و امیر تېموردن اۇرنک آلیشگه چارلەگن. مثال اوچون، ولیعهد بدیع الزمانگه یوباریلگن مشهور مکتوبده بیز بو مقصدنی صریح شکلده کۆره میز. چونکه، نوایی اولوغ اجدادلریگه بی پسند مناسبتده بۇلگن، تاریخدن تۇغری سبق چىقرمه گن، اۇزینی مطلق حکمدار دېب تصور اېتگن دولت رهبرلری سلطنتی نینگ اساسی مؤرت بۇلیب، تنزل تاپیشی مقرر دېب توشونده دی. نوایی حتی شو عقیده ده که، تېموری شهزاده لردن باشقه حکمدارلر هم امیر تېموردېک ذاتلرنینگ احترامینی بجا کېلتیرسه، او نینگ آبرو - اعتباری یوکسه لیب باره وېرەدی.

خلص، نوایی اثرلریده امیر تېمور نامی ذکر اېتیلگن حالتلرنی اۇز ماهیت - مدعاسیگه کۆره قوییده گیچه تصنیف اېتیش ممکن:

۱. معین اجتماعی - فلسفی، اخلاقی - دیداکتیك مسأله لرنینگ تلقینی جریانیده امیر تېمورنی مثال کېلتیریش؛ ۲. امیر تېمور ییلن باغلیق روایتی حکایتلر؛ ۳. امیر تېمور حیاتیدن تأریخی لوحه لر؛ ۴. تورکی شیخلرنینگ امیر تېمور ییلن باغلیق کېچگن کرامتلیرى، دېب سنب اۇتیشیمیز ممکن.

- Hoshimxonov, X. (2024). Xo'ja Ahmad Yassaviy va Yassaviya tariqati. *Oriental renaissance: innovative, educational, natural and social sciences*. 4(21).
- Навоий, А. (1990). *Мукаммал Асарлар Тўплами (Фавойидул-кибар)*. Тошкент: Фан нашриёти.
- Навоий, А. (1991a). *Мукаммал Асарлар Тўплами (Хайратул-аброр)*. Тошкент: Фан нашриёти.
- Навоий, А. (1991b). *Мукаммал Асарлар Тўплами (Фарҳод ва Ширин)*. Тошкент: Фан нашриёти.
- Навоий, А. (1992a). *Мукаммал Асарлар Тўплами (Лайли ва Мажнун)*. Тошкент: Фан нашриёти.
- Навоий, А. (1992b). *Мукаммал Асарлар Тўплами (Сабъа сайёр)*. Тошкент: Фан нашриёти.
- Навоий, А. (1993). *Мукаммал Асарлар Тўплами (Садди Искандарий)*. Тошкент: Фан нашриёти.
- Навоий, А. (1997). *Мукаммал Асарлар Тўплами (Мажолисун-нафойис)*. Тошкент: Фан нашриёти.
- Навоий, А. (1998). *Мукаммал Асарлар Тўплами (Муниаот)*. Тошкент: Фан нашриёти.
- Навоий, А. (1999). *Мукаммал Асарлар Тўплами (Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад)*. Тошкент: Фан нашриёти.
- Навоий, А. (2000). *Мукаммал Асарлар Тўплами (Муҳокаматул-луғатайн, Тарихи мулуки ажам)*. Тошкент: Фан нашриёти.
- Навоий, А. (2001). *Мукаммал Асарлар Тўплами (Насойимул-муҳаббат)*. Тошкент: Фан нашриёти.